

УДК 94(477)“1860-1870”

І. А. Мельничук

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД “ПЕРШОЇ ХВИЛІ” УКРАЇНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ СЕРЕДИНИ ХІХ ст. В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ПРОБЛЕМ СІЛЬСЬКОГО ВИРОБНИКА

Розглянуто початковий етап розгортання кооперативного руху в Україні. Акцентовано увагу на проблематиці становлення сільськогосподарської кооперації під час зміни економічної моделі розвитку держави у середині ХІХ та в кінці ХХ – початку ХХІ ст. Проводяться паралелі між процесами, що відбувалися під час “першої хвилі” кооперативного руху та сучасного розвитку фермерської кооперації в Україні та у світі.

Ключові слова: Сільськогосподарська кооперація, кредитна спілка, споживче товариство, аграрний банк, ініціатива, інновація.

Дослідження історії української сільськогосподарської кооперації мають велике теоретичне і практичне значення і вже не перше століття не втрачають своєї актуальності з огляду на стратегічну важливість для нашої держави аграрного сектору економіки і вагу соціальних, економічних, світоглядних проблем, які супроводжують трансформаційні перетворення на селі.

Історично держава на кожному з переломних етапів генерує хвилю аграрних реформ, які супроводжуються іноді докорінним зламом не тільки усталених аграрних практик, а і самої економічної моделі сільського виробництва. Вказаній проблематиці, зокрема дослідженням історії та сучасності сільськогосподарської кооперації, присвячена доволі широка література авторства вітчизняних фахівців різних галузей науки. У її межах плідно працювали знані науковці минулого століття А. Жук, І. Батюк, І. Вітанович, П. Височинський, Є. Дешко, О. Луцький, Б. Мартос, К. Мацієвич, О. Мацюк, М. Туган-Барановський та ін. [1, с.9-11]; нинішнє покоління вчених представлене ґрунтовними розвідками В. Бабаєва [2], В. Борщевського [3], В. Зіновчука [4], колективу авторів Львівської комерційної академії під керівництвом С. Бабенка та С. Гелея [5], М. Маліка [6], О. Клокаря [7], А. Пантелімоненка [8] та ін.

Однак у науковій літературі мало уваги приділяється важливій проблемі початків сільського кооперативного руху в Україні, що припав на 60-70 рр. ХІХ ст.; низка дослідників взагалі випускає цей короткий період з поля наукової уваги, хронологічно окреслюючи нижню межу досліджень сільської кооперації останніми десятиліттями ХІХ ст. Такий підхід дозволяє оминати ключове питання всієї історії української сільської кооперативної ініціативи: чому перетворення, успішно впроваджені чи не в усьому світі, раз по раз стикаються з тими самими проблемами на нашій землі і в кінцевому підсумку сходять нанівець (що, зрештою, і сталося з кооперативним рухом “першої хвилі”)? Відповідь, вочевидь, лежить у площині недостатньої уваги і науковців, і державних структур, до використання методів ретроспективного та порівняльного аналізу, що призводить до ігнорування негативного досвіду минулого.

Тому завданням статті ми поставили розглянути десятиліття реформ ХІХ ст. і процес зародження сільської кооперації у цей період саме під кутом зору вказаного аналізу, свідомо проводячи паралелі із проблематикою дня сьогоднішнього.

З нашої точки зору, основною перепорою для масової появи українського фермера, тобто формування соціальної страти умовного “середнього класу” на селі, є відсутність стартового капіталу і умов для накопичення капіталу оборотного. Перманентна комплексна криза в Україні і пов’язані з нею проблеми інфляційного характеру, низького рівня правового та економічного супроводження фермерського руху з боку держави та низка інших стрес-факторів не дозволяють у повній мірі розкритися ініціативі сільського виробника.

Ресурсна база сільського підприємця сьогодні в оптимальному вигляді складається з таких компонентів: кваліфікована і освічена робоча сила, сучасна спеціалізована техніка, достатній резерв паливно-мастильних матеріалів, засобів захисту і добрив, якісного насінневого і племінного фондів. Зі сторони держави фермер очікує виваженого законодавчого забезпечення своєї діяльності та адекватної фіскальної політики. Крім того, вистояти в умовах ринку нині можливо виключно шляхом швидкого впровадження інноваційних технологій.

Забезпечення більшістю із згаданих компонентів потребує постійного доступу до фінансового ресурсу – дешевого пільгового кредитування, на яке банківська система, яка сама переживає кризу, йде неохоче, попри, здавалось би, очевидні для банкірів речі: швидке, порівняно з іншими секторами економіки, обертання капіталу на селі і порівняно низькі ризики неповернення коштів. Український фермер, знаходячись у сучасних реаліях на найнижчих щаблях політико-економічної системи (яка, на жаль, зберігає архаїчну вертикальну структуру управління), потрапляє у замкнене коло проблем і у більшості своїй рано чи пізно банкрутує.

Локальним прикладом цієї тези може служити доля обслуговуючих кооперативів Волині: із зареєстрованих в області протягом 2005-2010 рр. 35 організацій станом на 1.01.13 р. реально діючими залишалось 13 [9, с.50]. Труднощі ведення фермерської діяльності відображені також державною статистикою: згідно зведеної таблиці ЄДРПОУ станом на 1.01.2015 р. фермерством в Україні займалося 47,3 тис господарств, що на 0,2 тис менше, ніж роком раніше. Із загальної кількості 29,7 тис існуючих

кооперативів сільськогосподарська їх частка взагалі Держстатом окремо не виділяється – вочевидь, статистика сором'язливо маскує відносно невелике їх число [10].

Між тим, описана картина для нашого села не нова. В середині 60-х рр. XIX ст. український селянин стикнувся практично з тим самим набором проблем, що і нині: прогресивна економічна реформа – відміна кріпацтва і отримання селянином землі – в умовах цілковитого безгрошів'я поставила його на межу виживання. Значна частина селянства швидко збанкрутіла, втратила землю, люмпенізувалася і в пошуках роботи потягнулася у місто. Більшість за усталеною традицією залишалася доволі інертною, намагаючись пристосуватися до нових умов за старою селянською схемою – працюючи тяжко на землі, викупити її за 10-20 років у поміщика, і з часом, з Божою поміччю, вибитися в люди. Лише невелика кількість прогресивно налаштованих селян під проводом інтелігенції і нечисленного прошарку заможного сільського власника почала генерувати економічні ініціативи та формувати стратегію конкуренції з поміщицтвом і купецтвом. Однією з таких ініціатив була сільськогосподарська кооперація, передусім кредитна та споживча її форми.

Першим сільськогосподарським кооперативом в Україні і Російській імперії в цілому, як відомо, стала Харківська споживча спілка, заснована юристом Миколою Баллінім 6 жовтня 1866 р. Український пріоритет у справі кооперативного руху підтверджено російськими фахівцями [11, с. 30].

Завданням своїм Спілка бачила впровадження у практику прогресивних ліберальних ідей, що саме набирали силу у Європі: створення нових робочих місць, забезпечення збіднілого внаслідок ринкових реформ населення дешевими кредитами та недорогими товарами. До керівного ядра організації увійшли представники харківської "Громади" з числа наукової інтелігенції, підприємництва, юристи-практики.

Практично паралельно, у жовтні 1866 р., з'явився Устав "Первого ссудно-сберегательного товарищества России" (с. Даровате, Рождественська волость, Костромська губернія), організованого С.Ф. Лугініним [11, с.31]. Як показали подальші події, саме російська кооперація стала головним конкурентом українців на загальнодержавному кооперативному ринку.

Харківська споживча спілка розпочала свою діяльність з 64 однодумців і 2 тис. руб. стартового капіталу, але вже за рік капітал товариства сягнув 50 тис. руб., а організація об'єднувала понад 700 членів. У розпорядженні Спілки знаходилося 3 магазини, кондитерський цех, завод мінеральних вод, кілька кафе, перукарень, гуртожиток і бібліотека для службовців [1, с.41]. Як бачимо, перша Спілка на практиці оформилася як суто збутова, орієнтована на потреби міста і пов'язана з селом лише за напрямом реалізації продукції: товариство закувало великі гуртові партії товару і за рахунок різниці між оптовою і роздрібною ціною реалізувало її за дешевше передусім своїм членам. Але вона все ж являла собою успішний проект впровадження інноваційної ініціативи "знизу", до чого у всі часи вкрай насторожено відносилася центральна влада.

Приклад харків'ян вже через рік підхопили кияни, одесити і миколаївці, загалом у 1866-1870 роках в Україні діяло всього 19 успішних споживчих товариств [12]. Відносно невелика їх кількість у цей період пояснюється кількома причинами:

Першопрохідцями кооперативного руху виступили насамперед члени українського товариства "Громада", заснованого в 1859 р. у Санкт-Петербурзі істориками П. Кулішем та М. Костомаровим. Громадівці мали осередки передусім у великих містах України, де в наявності був інтелектуальний, організаційний і фінансовий ресурс, ініціатива і воля для впровадження передових європейських ідей і практик. Керівники організації, показуючи приклад, ставали членами кооперативів – у різний час до правлінь споживчих товариств входили М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Грушевський та ін.

Працювали громадівці і над ідеологією кооперативного руху. Починаючи з осені 1876р., М. Костомаровим у Женеві було видано п'ять томів збірника "Громада", головною метою якого було дати якнайбільше матеріалів для вивчення України і її народу, його духовних починань і устремлінь до свободи і рівності, визначення місця українців у європейському просторі.

У "Передньому слові" до №1 М. Костомаров обґрунтував посилену увагу ідеологів українського відродження саме до села, і сільської кооперації, зокрема: "спілки людські великі й малі мають складатися з таких вільних людей, котрі по волі сходилися для спільної праці й помочі у вільні товариства... Наша Україна, котра не має ні свого попівства, ні панства, ні купецтва, ні держави, а має доволі розумне від природи мужицтво, залюбки прийме науку про безначальні й товариські порядки" [13, с. 41- 42].

Якщо зусилля "громадівців" до організації кооперативів була для влади політично та економічно зрозумілою ініціативою, адже вони бачили майбутню державу як "громаду громад", тобто децентралізовану спілку спеціалізованих промислових та аграрних кластерів (що, з точки зору прагматичних політичних еліт самодержавної Росії та зарегульованої Австро-Угорської монархії було дитячими мріями інтелектуалів), то настрої лібералів і, особливо, соціалістів, які не забарилися долучитися до кооперативного руху, здалися їм ворожими: російські соціалісти, з самого початку ігноруючи еволюційний рух до змін, ледь не напругу звали селян до бунту і кардинальної зміни політичної системи.

Тому ні належної уваги, ні, тим більше, такої потрібної на початковому етапі підтримки з боку держави, перша хвиля сільськогосподарської кооперації не дочекалася. Прямого тиску не було, але негативне ставлення влади всіх рівнів було відчутним.

Другою причиною занепаду кооперативних ініціатив 60-70 рр. XIX ст. стали недоліки в організації: селянство у масі своїй ще не готове було сприйняти кооперативні ідеї, але широкої кампанії пропаганди таких ідей розгорнути не вдалося; приклади організації успішних кооперативів швидше були наслідками зусиль груп ентузіастів, ніж системою; практично відсутній був зв'язок між українськими кооперативами, що унеможливило будь-яку координацію руху загалом, тим більше проведення спільної політики по відношенню до конкурентів і державних структур.

Третьою причиною стали прорахунки у юридичному супроводженні та кадровій політиці. Помилки у прийнятих Статутах призводили до несправедливого розподілу між членами пайових внесків і прибутку, суперечок щодо прав на власність. Міські члени правління кооперативів (промисловці, науковці, військові), попри прогресивне мислення, ентузіазм і наявність стартового капіталу, слабо були обізнані з сільською економічною і виробничою проблематикою, фінансовою системою, а відтак нездатні забезпечити рентабельну роботу товариств.

І все ж, головною причиною банкрутства переважної більшості українських сільськогосподарських кооперативів “першої хвилі”, на нашу думку, стало їх збутове спрямування, яке було залежне від доступу до гуртових партій найрізноманітнішої аграрної продукції. На цій ділянці економічної діяльності вже працювали налагоджені схеми руху товарів між містом і селом, відпрацьовані поміщицтвом, купецтвом та гуртовими збутовими фірмами; великі партії товару також закупалися державою для забезпечення армії, держрезерву і т. д. Конкуренцію витримали одиниці кооперативів.

Але історичний досвід зародження сільськогосподарської кооперації інших країн свідчить: стратегія комплексного розвитку різних її видів і форм починалася не від збуту, а з кредитування – найбільш гострої проблеми для сільського підприємця. У більшості держав світу специфічні проблеми дрібного сільського кредиту вирішувалося шляхом створення спеціалізованих кооперативних кредитних інституцій. Деякі кооперативні банки, генеза яких йде від фермерських кооперативних спілок XIX-XX ст., сьогодні входять до у першу двадцятку комерційних банків своїх країн за розміром власного капіталу та обсягом операцій. Це, приміром, французький *Credit Agricole*, нідерландський *Rabobank*, сітка німецьких *Reiffeisen-banken*, американська банківська система *Farm Credit System* та ін.

Свого часу створення банків такого типу фермерськими кредитними спілками було або підтримано державою (Австрія, Германія, Швеція та ін.), або безпосередньо ініційоване державою і запропоноване фермерам у якості одного з бізнес-інструментів (Корея, США, Франція, Японія та ін.).

Нині спостерігається динамічний розвиток кредитних кооперативів та фермерських кооперативних банків у постсоціалістичних країнах: створені і працюють Спілка кредитних кооперативів у Болгарії, Центральний кредитний союз у Литві, “Хранильне-кредитні Служби” у Словенії та ін [14]. Досвід успішних країн Заходу у сфері сільськогосподарського кредитування активно переймають країни “другого світу”, про що свідчить створення кредитних установ *Bank for Agriculture and Agricultural Cooperatives* у Таїланді, *The Village Banks (Unit Desa) of Bank Rakyat Indonesia* в Індонезії, *Grameen Bank* у Бангладеш. Такий процес, як зазначив російський аналітик Р. Янбих, “доводить, що схема кредитування сільського сектору шляхом об’єднання коштів самого населення за умови надання гарантій уряду під частину їхніх зобов’язань працює вельми успішно” [14, с.80] (пер. авт.).

Нам здається, що наданому етапі фундаторам української сільськогосподарської кооперації міг би стати у нагоді досвід Південної Кореї 50-60-х рр., – країни, що за розміром території, чисельністю сільського населення, природно-кліматичними умовами співмірна з Україною. У згаданий період проблеми, що склалися в місцевому аграрному секторі, були аналогічні сьогоднішнім українським, а рішення, знайдені як владою, так і об’єднаннями дрібних сільських виробників, були системними, оригінальними та напорчуд ефективними. Такий досвід по завершенні реформ було узагальнено і всебічно проаналізовано корейськими фахівцями у окремій монографії [15].

Таким чином, історичний досвід “першої хвилі” сільськогосподарської кооперації в Україні, який виділяє і враховує як здобутки, так і прорахунки згаданого процесу, без сумніву, може стати цінним і корисним як для держави, так і для сільськогосподарських виробників, які предметно працюють над формуванням надзвичайно перспективного кооперативного сектору аграрного виробництва;

Рішення в межах проблематики, окресленої у статті, можуть бути тільки комплексними, тобто такими, що поєднують теоретичні напрацювання різних наук: історичної, економічної, сільськогосподарської та ін. з узагальнюючим аналізом успішного в практичного провадження кооперації на селі, який накопичений українськими та закордонними фахівцями.

З огляду на приведену вище аргументацію, подальші дослідження історії та практики кооперативного руху є необхідними та своєчасними, адже питома вага сільського населення України нині складає більше 30 відсотків від загальної чисельності, і питання його зайнятості в умовах кризи постає надзвичайно гостро. У цих умовах сучасна тенденція опори на великі агрохолдинги не виглядає остаточним рішенням проблеми, адже на таких виробництвах задіяна лише невелика частка селян. Сільськогосподарська кооперація могла б стати одним з магістральних шляхів відродження українського села.

Джерела та література

1. Бородаєвський С. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. – 445 с.
2. Бабаєв В. Ю. Державне регулювання розвитку обслуговуючої кооперації в аграрній сфері: автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 25.00.02 – “Механізми державного управління” / В.Ю. Бабаєв. – Харків, 2007. – 19 с.
3. Борщевський В. В., Магас В. М. Сільськогосподарська кооперація: ринкові механізми розвитку / В. В. Борщевський, В. М. Магас // Економіка АПК. – 2014. – № 10 – С. 14.
4. Зіновчук В. В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США / В. В. Зіновчук. – [2. вид., доп. і перероб.] – К.: Логос, 1996. – 224 с.
5. Історія кооперативного руху / [Бабенко С. Г. та ін.], Львівська комерційна академія. – Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1995. – 412 с.
6. Малік М. Й. Проблеми та перспективи розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів / М. Й. Малік, О. А. Козак // Розвиток сільських територій: Сільськогосподарська кооперація. – 36. наук. праць економістів-аграрників. – Львів: Львівський нац. ун-т ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького, 2012. – С. 7-13.

7. Клокар О. Сільськогосподарська кооперація в Україні: ретроспективний та перспективний аналіз ефективного розвитку / О. Клокар. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sworld.com.ua/simpoz3/48.pdf>
8. Пантелеймоненко А. О. Становлення і розвиток кооперативних організацій аграрного сектору України (друга половина XIX – початок XXI ст.): автореф. дис. ... докт. екон. наук: спец. 08.00.01 / А. О. Пантелеймоненко. – К., 2009. – 54 с.
9. Соколова О. А., Дудченко Н. В. Історичні аспекти становлення та перспективи розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації на Волині / О. А. Соколова, Н. В. Дудченко // Продуктивність агропромислового виробництва: економічні науки. – 2013. – Вип. 23. – С. 48-51.
10. Україна 2014. Статистичний збірник / Відп. за випуск О.А. Вишневська. – К.: Держстат України, 2015. – [Електронний ресурс]. – Реж. доступу: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publ1_u.htm
11. Турьянский А. В., Аничин В. Л. Сельскохозяйственная кооперация и агропромышленная интеграция / А. В. Турьянский, В. Л. Аничин. – Белгород: Изд-во БелГСХА, 2010. – 192 с.
12. Бородаевський С. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. – 445 с.
13. Драгоманов М. Передне слово / М. Драгоманов // Громада. Українська збірка. – Женева, 1878. – №1. – 105 с.
14. Янбых Р. Г. Деятельность микрофинансовых организаций кооперативного типа в аграрном секторе за рубежом / Р. Г. Янбых // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий – № 5. – М., 2010. – С. 78-82.
15. Young Lee, Tae, Dong Hi Kim, and Dale Adams. Savings Deposits and Agricultural Cooperatives in Korea/ in 'Rural financial markets in developing countries: their use and abuse'/ edited by J.D. Pischke, Dale W. Adams, Gordon Donald. – Baltimore: Published for the Economic Development Institute of the World Bank by the John Hopkins University Press, 1983.

Melnichuk I. A. Historical experience of the “first wave” of Ukrainian agricultural cooperation the middle of the XIX century in the context of contemporary problems of the rural producer

The main obstacles to the mass appearance of a Ukrainian farmer, or, in other words, to the formation of the social layer of “middle class” in rural areas are the lack of initial capital and lack of the conditions for working capital accumulation. Constant access to financial resources, such as cheap concessional lending, to which the crisis-stricken is reluctant, is required to ensure efficient farming.

Meanwhile, a historian can rightfully note that this situation for Ukrainian villages is nothing new. In the mid-1860's Ukrainian farmers faced with almost the same set of problems as they do now: progressive economic reform (abolition of serfdom and peasants obtaining land rights) set small poverty-ridden rural producers to the brink of survival. A large number of the peasants quickly went bankrupt, lost their land, got lumpenized and moved to the cities in search of work. Traditionally, majority remained fairly inert, trying to adapt to new conditions, buying out the land from the landowner within 10-20 years.

Key words: Agricultural co-operatives, credit unions, consumer society, the agricultural bank, initiative, innovation.

Мельничук И. А. Исторический опыт “первой волны” украинской сельскохозяйственной кооперации середины XIX в. в контексте современных проблем сельского производителя

Рассмотрен начальный этап развертывания кооперативного движения в Украине (60-70 гг. XIX в.). Акцентировано внимание на проблематике становления сельскохозяйственной кооперации при смене экономической модели развития государства в середине XIX и в конце XX - начале XXI в. Проводятся параллели между процессами, которые происходили во время “первой волны” кооперативного движения и современного развития фермерской кооперации в Украине и в мире.

Ключевые слова: Сельскохозяйственная кооперация, кредитный союз, потребительское общество, аграрный банк, инициатива, инновация.